

Inhoud

Inleiding	9
Het stadhouderlijk patronagestelsel	11
De houding van regenten tegenover Oranje	15
Benadering en bronnen	19
Proloog	25
1. Aard en samenstelling van Stichtse facties	29
Diepgewortelde tegenstellingen	30
Onvrede over regenten in het Rampjaar	36
Burgers leggen basis voor wetsverzet	41
Strijd om de bestuursambten	46
Conclusie	50
2. Oranje en de lokale machtsverhoudingen	53
De politieke ambities van Willem III	54
Het Utrechts regeringsreglement	58
Adellijke bestuursregels in het gedrang	62
De wankelende positie van stedelijke regenten	67
Conclusie	70
3. Contacten tussen regenten en Willem III	73
Hofleven op en rond Soestdijk	74
De beperkte toegang tot Oranje	78
Bemiddeling door hovelingen	82
Een positie verwerven nabij Willem III	86
Contacten op initiatief van de prins	89
Conclusie	92
4. Amerongens makelaarschap en afwezigheid	95
Amerongen, het hoofd van een adellijke factie	96
Corresponderen met het Oranjehof	101
Een echtgenote als plaatsvervangster	106
Vertegenwoordigd in de bestuurscolleges	111
Conclusie	116

5. De omstrede makelaar Dijkveld	119
Dijkveld, een stadhoudelijke creatuur	119
Het vormen van een factie	122
Makelaar in de bestuurscolleges	126
Familiebelangen in een politieke afrekening	131
Conclusie	133
6. Besluitvorming ten dienste van de stadhouder	137
Het verloop van de vergaderingen	138
Oranjes invloed op de bestuurscolleges	141
Steun voor de politiek van Willem III	144
Grenzen aan de dienstbaarheid aan de prins	146
Conclusie	152
7. Provinciale politieke verhoudingen na 1688	155
Contacten met de stadhouder-koning	156
Dijkvelds greep op de ambtenvergeving	159
De wankele positie van Amerongen	163
Besluitvorming aan banden gelegd	169
Conclusie	172
Epiloog	175
Conclusie	177
Het stadhoudelijk patronagestelsel	177
De houding van regenten tegenover Oranje	180
Noten	185
Bronnen	217
Literatuurlijst	221
Namenregister	233

Inleiding¹

Op 10 november 1679² keken Utrechtse edellieden gespannen toe hoe stadhouder Willem III op zijn jachtslot Soestdijk briefjes uit een hoed trok. Ze waren aanwezig bij een belangrijke ceremonie waarin bepaald werd welke ambten vergeven mochten worden aan of door leden van de ridderschap, het bestuurscollege dat de adel vertegenwoordigde. Ridderschapsleden hoopten een zo belangrijk mogelijk ambt te krijgen om hun aanzien en invloed te vergroten. De edellieden stapten op volgorde van anciënniteit een voor een naar voren, waarna de prins hun blind een briefje uit de hoed overhandigde met de naam van een van de beschikbare functies. Sommige leden waren tevreden met het ambt dat ze kregen, anderen waren teleurgesteld dat zij niet het briefje in handen kregen waar ze op hadden gehoopt. Toch schikte iedereen zich in zijn lot. In het verleden had de verdeling van ambten vaak tot eindeloze discussies en zelfs tot ruzies geleid. Om de eensgezindheid binnen het adelscollege te bewaren, had men besloten het pleit door middel van loting te beslechten, zodat iedereen gelijke kans had. Wie de ene keer pech had, hoopte de volgende keer geluk te hebben.

In het najaar van 1679 verliep de ceremonie echter niet zoals gebruikelijk. Enkele ridderschapsleden hadden, kort voor ze op Soestdijk bijeenkwamen, bij de Stichtse edelman Godard Adriaan van Reede, heer van Amerongen, naar de beschikbare ambten gesolliciteerd. Het was namelijk bekend geworden dat Willem III aan Amerongen had gevraagd stemmen te werven voor regenten die bereid waren hem te steunen.³ Om er zeker van te zijn dat ambten in goede handen kwamen, had Amerongen de stadhouder blijkbaar geadviseerd bij wijze van uitzondering enkele functies buiten de loting te houden. Amerongen zou de ridderschapsleden, niet toevallig zijn clientèle, er vervolgens toe overhalen de bewuste ambten te geven aan personen die loyaal aan de prins waren. Willem III kon de rest van de functies dan alsnog volgens de gebruikelijke procedure verdelen.⁴ Toen Oranje deed wat hij met Amerongen had bekokstoofd, barstte er een hevige discussie los. Sommige edellieden die buiten de boot waren gevallen, stelden verontwaardigd dat de stadhouder de functies volgens 'particuliere looten' had verdeeld. Zij zagen het als een schending van de privileges en gebruiken van de provincie.⁵ Gedane zaken namen echter geen keer, tot genoegen van zowel Amerongen als Oranje, die beiden hun netwerk van loyale bestuurders hadden kunnen versterken.

De rol die Amerongen bij de ambtenvergeving in november 1679 speelde was kenmerkend voor de verhouding tussen Oranje en de bestuurlijke elite

van de Republiek. Historici hebben geconstateerd dat Willem III als eerste stadhouder op grote schaal gebruik maakte van invloedrijke regenten als Amerongen, in een poging de politiek naar zijn hand te zetten.⁶ Dit had verregaande gevolgen voor de verhouding tussen Oranje en de bestuurlijke elite. Terwijl het staatsbestel moest garanderen dat besluiten alleen tot stand kwamen met steun van de provinciale en lokale besturen, probeerde Oranje met steun van invloedrijke bestuurders zijn politiek van bovenaf op te leggen. Leslie Price stelt dat Willem III de meeste regenten tegen zich in het harnas joeg door de manier waarop die zijn invloed uitoefende. Regenten zouden de stadhouderlijke macht zo veel mogelijk buiten de deur hebben willen houden en degenen die al te nauw met de prins samenwerkten werden gewantrouwd. De prins zou hierdoor uiteindelijk minder invloed hebben gehad dan zijn voorgangers, die voorzichtiger te werk gingen en meer rekening hielden met de lokale regenten.⁷

Het beeld van de machtsverhouding tussen Willem III en de regenten wordt overheerst door de moeizame verhouding tussen Oranje en een deel van de bestuurders van de machtige Hollandse steden.⁸ Vooral met de stad Amsterdam kwam hij, net als zijn vader Willem II, enkele malen heftig in conflict. Als aanvoerder van het Staatse leger verlangde Willem III vrijwel onvoorwaardelijke steun van de gewesten, ook in financieel opzicht, om de strijd aan te kunnen binden met de grootmachten die de Republiek omringden. Omdat Holland het overgrote deel van deze oorlogslasten moest dragen, stond het gewest kritisch tegenover de buitenlandse politiek van Oranje en kwam het zelfs een paar keer tegen de prins in verweer. Horst Lademacher wijst er echter op dat de stadhouder en de regenten lang niet altijd tegenover elkaar stonden.⁹ In tijden van internationale spanningen zochten leden van de gewestelijke elites soms toenadering tot de prins, in de hoop dat deze redding zou brengen. Onder druk van oorlogsdreiging waren bestuurders bereid de buitenlandse politiek van Oranje te steunen, zelfs als dat mogelijk ten koste ging van hun eigen positie.¹⁰ In dat licht is het interessant dat de Republiek in het laatste kwart van de zeventiende eeuw vaak in conflict kwam met Frankrijk en Engeland, met als absoluut dieptepunt het Rampjaar 1672, waarin de Republiek bijna ten onder ging. Jonathan Israel stelt dat men het na het Rampjaar zo noodzakelijk vond om macht aan de prins af te staan, dat er ruimte ontstond voor een omvangrijk netwerk van invloedrijke personen die, met Oranje als middelpunt, de politiek van de Republiek naar hun hand probeerden te zetten. Israel vraagt zich af of er onder Willem III geen fundamentele breuk met het verleden plaatsvond met 'the creation of a true aristocratic-court-military complex which largely replaced the republican machinery of the previous regime'.¹¹

Tot nu toe is het niet mogelijk een bevredigend beeld van het functioneren van het stadhoudelijk netwerk van Willem III binnen de Republiek te geven. Het zou duidelijk moeten zijn hoe dit netwerk zich verhiel tot de bestuurscolleges op provinciaal en lokaal niveau, waar de machtsbasis van de regenten lag. Hiervoor ontbreekt echter voldoende empirisch bewijsmateriaal, zeker wat betreft de situatie buiten het gewest Holland.¹² Daarbij is belangrijk op te merken dat volgens historici de invloed van het stadhoudelijke stelsel in het laatste kwart van de zeventiende eeuw vrijwel nergens duidelijker naar voren lijkt te komen dan in het gewest Utrecht. Geschiedkundigen stellen dat in deze periode de ‘stadhoudelijke macht [er] als een net om de regering heen was geslagen’,¹³ dat Oranje er ‘feitelijk absolute macht [had] uitgeoefend’,¹⁴ en dat hij erin slaagde ‘een bijna onaantastbare machtspositie in Utrecht op te bouwen’.¹⁵

Historici baseren zich hierbij grotendeels op de bepalingen van het Utrechtse regeringsreglement van 16 april 1674, dat Oranje verregaande benoemingsbevoegden verschafte. Dankzij dit reglement kon hij in het Sticht de politieke carrière van regenten maken en breken. Hoe deze formele bepalingen in de praktijk uitwerkten, is echter nog nauwelijks onderzocht. Daan Roorda, Isaac Vijlbrief en Johan Aalbers hebben weliswaar op kundige wijze onderzoek gedaan naar de toenmalige politieke verhoudingen in het gewest Utrecht, maar zij hebben zich vooral gericht op de politieke verhoudingen rond het Rampjaar.¹⁶ Om op provinciaal niveau inzicht te krijgen in de manier waarop het stadhoudelijke netwerk binnen het staatsbestel van de Republiek ten tijde van Willem III werkte, zal dit boek zich richten op de relatie tussen de stadhouder en de Stichtse bestuurlijke elite in de periode 1674-1702.

Het stadhoudelijk patronagestelsel

Het staatsbestel van de Republiek was in het zeventiende-eeuwse Europa een vreemde eend in de bijt. Terwijl in de meeste landen vorsten de besluitvorming vanuit hun hof stuurden, was de staatsstructuur van de Republiek federaal. Weliswaar was er net als op andere plaatsen een centraliserende tendens, maar deze werd overheerst door de wens de gewestelijke zelfstandigheid te bewaren. De soevereine provincies bespraken in de Staten-Generaal alleen zaken die hun gezamenlijke belang dienden. Dit betrof buitenlandse zaken, defensie en de financiering ervan, het beheer van de Generaliteitslanden en het toezicht op de handelscompagnieën.¹⁷ Tegelijkertijd moesten verschillende regelingen garanderen dat de belangen van lagere overheden op een hoger bestuurlijk niveau behartigd werden.

Alle gewesten waren in de Staten-Generaal met een stem vertegenwoordigd en moesten bij belangrijke besluiten tot eenparigheid komen, met andere woorden een unanieme beslissing nemen. Bovendien waren de gedeputeerden gebonden aan de opdracht van hun lastgevers (opdrachtgevers), de gewestelijke Statenvergaderingen, met wie zij ruggespraak moesten houden. De Statenvergaderingen bestonden op hun beurt uit afgevaardigden van lokale bestuurscolleges. Ook de Staten moesten besluiten over de buitenlandse politiek en de financiën unaniem nemen en de afzonderlijke leden waren verplicht ruggespraak te houden met de colleges die zij vertegenwoordigden.¹⁸ Zo zorgde het staatsbestel ervoor dat er op hoger niveau geen belangrijke besluiten genomen konden worden zonder de instemming van lagere overheden.

Het stadhouderschap had een omstreden positie binnen de staatkundige verhoudingen van de Republiek. De bekleder van het ambt had van oudsher de Bourgondische en Habsburgse vorsten vertegenwoordigd, maar deze representerende functie viel weg nadat de gewesten zich in de Opstand onafhankelijk hadden verklaard van de voormalige heer der Nederlanden en ze enige tijd later de zoektocht naar een nieuwe vorst hadden gestaakt. Regenten waren huiverig dat een eventuele nieuwe vorst zijn eigen belang te veel voorop zou stellen, wat ten koste van de verworven vrijheden zou gaan. Opmerkelijk genoeg hielden de gewesten het stadhoudersambt wel in stand, al gaven zij het een andere invulling. Een stadhouder werd voortaan door elke provinciale Statenvergadering afzonderlijk aangesteld, als een dienaar die de gewestelijke belangen moest behartigen. Om zijn taak uit te kunnen oefenen, behield de stadhouder enkele oude bevoegdheden die hem invloed gaven op de bestuurlijke elite. Zo mocht hij in veel steden regenten benoemen, meestal nadat de vroedschap kandidaten genomineerd had. Juist in een verstedelijkt gebied als de Nederlanden was het van groot belang dat de stadhouder de samenstelling van stadsbesturen mocht meebepalen. De stadhouder stelde op lokaal niveau bestuurders aan van wie hij op provinciaal niveau een dienaar was.

Het prestige van het stadhoudersambt nam tijdens de zeventiende eeuw toe doordat vijf van de zeven gewesten telkens de prins van Oranje tot stadhouder aanstelden. Deze benoemingen kwamen voort uit het feit dat de Oranjes door een combinatie van factoren tot de belangrijkste familie in de Republiek waren uitgegroeid. Ze ontleenden hoge inkomsten en titels aan domeinen in Holland, Zeeland, Brabant en Gelderland, het Heilige Roomse Rijk en Frankrijk. Hun hieruit voortkomende status werd verder verhoogd door een uitgekookte huwelijkspolitiek, waarbij verschillende vorstenhuizen aan de familie werden verbonden. Willem II, de vader van

Willem III, trouwde in 1641 bijvoorbeeld met Maria Henriëtte Stuart, de dochter van de Engelse koning Karel I. Omdat afkomst en rijkdom als belangrijke graadmeters voor bestuurlijke bekwaamheid werden beschouwd, waren de Oranjes bij uitstek geschikt voor het bekleden van belangrijke publieke ambten. Bovendien werden de prinsen gezien als de aangewezen personen om de Staat op het slagveld aan te voeren.¹⁹ Het leidde ertoe dat de Oranjes hun stadhoudersambt steevast met dat van opperbevelhebber van het leger combineerden.²⁰

Minstens zo belangrijk voor de machtspositie van de Oranjes was dat zij beschikten over omvangrijke patronagestelsels.²¹ Patronage is een persoonlijke relatie tussen sociaal ongelijken, een patroon en een cliënt. Hun relatie is gebaseerd op het feit dat de patroon gunsten kan verlenen waarover de cliënt zelf niet kan beschikken, zoals geld, ambten, invloed of bescherming.²² De cliënt krijgt daar pas toegang toe nadat hij zijn diensten aan de patroon heeft aangeboden. Hierdoor ontstaat een wederkerige relatie waarin de patroon en de cliënt respectievelijk gunsten en diensten uitwisselen. In de vroegmoderne tijd kenmerkte patronage veel sociale contacten, in vele verschijningsvormen die zich voortdurend aan de omstandigheden aanpasten.²³ De Oranjes konden dankzij hun ambten in de politiek en het leger veel ambten vergeven en op die manier een clientèle aan zich binden.

Sharon Kettering toonde aan dat Franse monarchen dankzij patronageverhoudingen buiten de formele staatsstructuur om invloed konden uitoefenen. De koning vroeg steun aan de provinciale elites en bood hun in ruil daarvoor functies in het leger en in het bestuursapparaat. Tegelijkertijd constateerde Kettering dat de monarch slechts met een beperkt aantal leden van deze elites persoonlijk contact kon onderhouden. Maar omdat zowel de vorst als de elites contact wel nodig vonden, traden zogenaamde makelaars als bemiddelaars tussen hen op. Dit waren vaak vooraanstaande edellieden die banden onderhielden met de koning, maar ook met de gewestelijke besturen. Ze stelden de cliëntèles waarover ze beschikten ten dienste van de vorst, van wie de makelaars op hun beurt cliënten waren. Tegelijkertijd traden ze op als patroon van het deel van de elite dat zij toegang verleenden tot de gunst van de monarch. Hierdoor ontstond een getrap, informeel netwerk waarin een patroon via makelaars met vele cliënten was verbonden: een makelaarsstelsel.²⁴

Lang werd verondersteld dat het bestaan van een invloedrijk, centraal geleid patronagestelsel in de Republiek onwaarschijnlijk was vanwege de federale staatsstructuur en de dominantie van een stedelijke elite. Maar inmiddels hebben verschillende historici dit beeld bijgesteld.²⁵ In de jaren 1980 verschenen verschillende publicaties waarin historici het belang van

patronage voor de stadhoudelijke macht benadrukten.²⁶ Zo liet Roorda zien hoe Willem III een informeel netwerk opbouwde dat vooral grote invloed had op de buitenlandse politiek en Jos Gabriëls ontrafelde in een lijvige studie het stadhoudelijk patronagestelsel van de achttiende-eeuwse Willem V.²⁷ Recenter stelde Olaf Mörke dat het Oranjehof zich ontwikkelde tot het centrum van een informeel netwerk dat grote invloed in de Republiek had.²⁸ Toch constateerde Geert Janssen terecht dat de reikwijdte, duurzaamheid, intensiteit en wederkerigheid van dergelijke netwerken voor de zeventiende eeuw onvoldoende zijn onderzocht. Janssen vulde deze lacune met zijn onderzoek naar het patronagestelsel van de Friese stadhouder Willem Frederik, graaf van Nassau-Dietz, voor een deel zelf in. Maar wat betreft Willem III blijft nog veel onduidelijk.²⁹

Er zijn twee belangrijke conclusies getrokken uit studies naar stadhoudelijke patronagestelsels. Ten eerste benadrukken historici dat stadhouders deze stelsels van bovenaf aan regenten oplegden om invloed uit te oefenen binnen de gewesten. Janssen spreekt bijvoorbeeld van de 'rekrutering' door Willem Frederik van Nassau-Dietz van zogenaamde 'creatures', die hun machtspositie in hoge mate aan de stadhouder dankten en dus meer dan anderen bereid waren diens politiek vorm te geven.³⁰ Daarnaast stelde Gabriëls dat er tijdens Willem V een stelsel tot stand kwam van 'luitenant-stadhouders', waardoor aan het einde van de achttiende eeuw 'alle machtslijnen [bij de stadhouder] samen[kwamen]'.³¹ Volgens Gabriëls bouwden de achttiende-eeuwse stadhouders voort op de manier waarop Willem III zijn invloed uitoefende. Deze prins zou, volgens Roorda en Mörke, door een opeenstapeling van benoemingsbevoegdheden vooral in Gelderland, Utrecht en Overijssel personen die loyaal aan hem waren in bestuurscolleges hebben kunnen benoemen.³² In de meest recente biografie over Willem III stelt Wout Troost dat Oranje zich omringde met 'gunstelingen' die grote invloed hadden in de bestuurscolleges, vooral in de landgewesten.³³

Omdat het voor de machtspositie van Willem III van groot belang was dat hij kon beschikken over personen die namens hem invloed uitoefenden in de gewesten, is het teleurstellend dat zo weinig bekend is over hun verhouding met de provinciale elites. Temeer omdat Kettering bij haar studie van soortgelijke personen in het toenmalige Frankrijk heeft laten zien dat patronagestelsels niet van bovenaf werden opgelegd, maar eerder in hoge mate wederkerig waren.³⁴ Makelaars gaven vorsten weliswaar de mogelijkheid hun invloed op de provincies te vergroten, maar gaven de provinciale elites ook ruimte om hun belangen aan het hof te verdedigen.³⁵ Kettering sloot hierbij aan bij de bevindingen van Norbert Elias, die aantoonde dat vroegmoderne vorsten belangrijke leden van de elite aan zich bonden

door hun een plaats te geven in hun hofhouding.³⁶ Het gevolg van deze benoemingen was dat bestuurders invloed konden uitoefenen op de vorst, doordat zij in diens omgeving verbleven. David Starkey concludeerde naar aanleiding van zijn onderzoek naar het vroegmoderne Engelse hof dat hoe dicht iemand bij de persoon van de vorst stond bepaalde hoe invloedrijk hij of zij was.³⁷ In dat licht is het interessant dat Mörke heeft aangetoond dat Willem III zijn hof ‘vernederlandste’ door edellieden uit vooral de oostelijke provincies van de Republiek een plaats in zijn hofentourage te gunnen.³⁸ Het werpt de vraag op of, als Oranje en een deel van de elite in die tijd meer in elkaars nabijheid verbleven, het stadhouderlijke patronagestelsel van Willem III niet veel wederkeriger van aard was dan tot nu toe is aangenomen.

Ten tweede concluderen geschiedkundigen uit het onderzoek naar stadhouderlijke patronagestelsels dat de vorming van deze netwerken werd beïnvloed door de verschillende rollen die de bekleder van het ambt had. Janssen stelde dat stadhouders hun invloed uitoefenden in een ambtelijke, publieke sfeer, terwijl zij als hoge edellieden contacten opbouwden in een private sfeer.³⁹ Jeroen Duindam onderschrijft het bestaan van een dergelijk spanningsveld, maar stelt dat we beter kunnen spreken van een botsing tussen publieke rollen – die van stadhouder en die van edelman.⁴⁰ De manier waarop stadhouders een onderscheid maakten tussen deze rollen zou uiteenlopen. Willem Frederik stond volgens Janssen aan het hoofd van twee grotendeels gescheiden patronagestelsels, als stadhouder binnen de bestuurselite en als edelman binnen zijn hofhouding. Dit kwam doordat Willem Frederik als stadhouder bij benoemingen gebonden was aan formele bevoegdheden, terwijl hij als edelman meer zijn persoonlijke voorkeur kon laten voorgaan.⁴¹ De Oranjes zouden deze publieke rollen echter een andere invulling hebben geven. Mörke heeft bijvoorbeeld laten zien dat Frederik Hendrik en Willem III verschillende hovelingen in provinciale bestuurscolleges benoemden, waardoor hun hofentourage en de bestuurlijke elite zich vermengden. Volgens Mörke probeerden de Oranjes zo hun greep op de gewestelijke elites te verstevigen.⁴² Net als andere historici heeft Mörke echter nauwelijks onderzocht wat de bestuurlijke implicaties waren van de benoeming van edellieden uit de hofentourage van Willem III in de gewestelijke bestuurscolleges.

De houding van regenten tegenover Oranje

In 1650 bleek dat de stadhouderlijke macht binnen de provincies van de zeventiende-eeuwse Republiek geen vanzelfsprekendheid was. In dat jaar

overleed Willem II, kort nadat hij in conflict was gekomen met een belangrijk deel van de Hollandse regenten. Hij had met militair machtsvertoon geprobeerd onder meer Amsterdam tot betaling van troepen te dwingen, en hoewel dat uiteindelijk met een sisser afliep, had het optreden van Willem II veel regenten duidelijk gemaakt dat het stadhouderschap een potentiële bedreiging was voor hun vrijheden en privileges. Bovendien was Willem II kinderloos gestorven en ontbrak er op dat moment een logische opvolger, waardoor er ruimte ontstond om na te denken over alternatieven. Tijdens de zogenaamde Grote Vergadering in 1651, waar over de opvolging van Willem II werd gesproken, besloten Holland, Zeeland, Gelderland, Utrecht en Overijssel het stadhoudersambt open te laten. Dit betekende echter niet dat de Oranjes definitief politiek buitenspel stonden. De kersverse weduwe van Willem II had zes dagen na de dood van haar echtgenoot een zoon gekregen, de latere Willem III. Daarmee was het voortbestaan van de Oranjedynastie voorlopig veiliggesteld – al was de situatie precair voor de Oranjes, omdat de pasgeboren prins de enige erfgenaam was.⁴³

Er is veel historisch onderzoek gedaan naar de manier waarop regenten zich tegenover de Oranjes en het stadhoudersambt opstelden. Negentiende-eeuwse geschiedkundigen waren ervan overtuigd dat de bestuurlijke elite van de vroegmoderne Republiek verdeeld was in partijen, politieke groeperingen die probeerden een zo groot mogelijk deel van de bevolking door een min of meer ideële binding bij de politiek van het hele land te betrekken.⁴⁴ De meeste hedendaagse historici beschouwen partijen in de zeventiende eeuw als anachronistisch, omdat partijen een zekere mate van organisatie impliceren die in de toenmalige Republiek ontbrak. De term ‘partij’ had deze betekenis in de zeventiende eeuw echter niet. Toen werd het woord partij vooral gebruikt voor gelijkgezinde personen die iemands aanhang vormden. Zo geeft het Nederduitse woordenboek van François Halma uit 1710 het voorbeeld dat ‘hy my quam spreken met zijn gantsche party’.⁴⁵ Bovendien had ‘partij’ vaak een negatieve bijklank. Sommige regenten portretteerden zichzelf alsof ze bij een partij hoorden, maar meestal stelden zij dat hun tegenstanders bij een partij hoorden waarvan zij het optreden of de motieven verwierpen.⁴⁶

Sinds het verschijnen van Roorda’s baanbrekende studie *Partij en factie* (1961) stellen geschiedkundigen dat de politiek in de Republiek niet gedomineerd werd door partijen, maar door facties. Deze facties bestonden uit regenten en hun clientèle, die via familie- en vriendschapsbanden met elkaar verbonden waren en die elkaar beconcurrerden om de macht in het bestuur.⁴⁷ In tegenstelling tot partijen waren facties klein van omvang en gegroepeerd rondom leidende regenten of families. Bovendien waren

de facties volgens Roorda 'doorgaans van veel zelfzuchtiger' aard.⁴⁸ Ook zeventiende-eeuwers schreven over facties, vaak in ongunstige zin om te wijzen op tegenstellingen tussen regentengroepen die niet het algemeen, maar het particulier belang zouden dienen. Zo schreef de secretaris van Oranje, Constantijn Huygens jr., in zijn *Journal* over de grote 'animositeit van de factien'.⁴⁹ Roorda stelde echter ook dat de tegenstelling tussen partij en factie niet zo scherp was. Terwijl de partijpolitiek soms zelfzuchtig ambtsbejag kende, had ook de factiestrijd 'min of meer ideële tegenstellingen'. Volgens hem waren partijen echter niet erg actief. Alleen bij zaken die het 'gehele volk betroffen [en] een ogenblik van het grootste levensbelang schenen [...] de partijstrijd plots overheersend [...] aan het gekrakeel der facties'.⁵⁰

Een belangrijke zaak, die het hele volk aanging, was religie. De gereformeerde kerk nam binnen de Republiek een dominante plaats in, te midden van andere protestante stromingen zoals lutheranisme. Daarnaast was een aanzienlijk deel van de bevolking rooms-katholiek. De gereformeerde kerk was geen staatskerk, maar de overheid was wel bij verschillende kerkelijke zaken betrokken, zoals bij het benoemen van predikanten.⁵¹ De bestuursregels schreven bovendien voor dat personen die een publiek ambt bekleedden gereformeerd moesten zijn, om zo de religieuze eenheid binnen de staat te garanderen.⁵² De religieuze eenheid kwam echter geregeld onder druk te staan doordat er ook binnen de gereformeerde godsdienst verschillende stromingen waren.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw legde een grote groep gereformeerden de nadruk op innerlijke geloofsbeleving, vroomheid en ingetogen gedrag. Een belangrijke vertegenwoordiger van deze groep was de gereformeerde Utrechtse hoogleraar en predikant Gisbertus Voetius. Deze verzette zich tegen de opkomst van nieuwe filosofieën en tegen de toenemende godsdienstige verdraagzaamheid, die hij als een bedreiging zag voor de gereformeerde religie, maar ook voor de staat. Volgens hem vormde de gereformeerde godsdienst de 'ziel' van de Republiek, die door religieuze tolerantie verdeeld en dus verzwakt was geraakt. Om de eenheid van de staat te garanderen moest de positie van de gereformeerde kerk beschermd worden.⁵³ Vooral de volgelingen van de theoloog Johannes Coccejus keerden zich tegen dit streven naar religieuze uniformiteit en de strakke handhaving van kerkelijke doctrines.⁵⁴ Zo handhaafden coccejanen de zondagsrust veel minder sterk dan voetianen.⁵⁵ Deze richtingstrijd bezwaarde in veel steden de politieke verhoudingen doordat leden van beide gereformeerde stromingen greep probeerden te krijgen op het bestuur om hun idealen te verwezenlijken.

Lang niet alle historici zijn er echter van overtuigd dat religie ook een belangrijke rol speelde bij de manier waarop regenten zich tegenover de Oranjes opstelden. Volgens Simon Groenveld en Aalbers zouden regenten de prins vooral uit pragmatische overwegingen gesteund hebben, om de factie- of familiebelangen te dienen en ambten te verwerven.⁵⁶ Zo moesten Utrechtse regenten zich volgens hen na 1674 dienstbaar opstellen tegenover Willem III om hun politieke carrière veilig te stellen. Bovendien hadden de inwoners van het Sticht de steun van de prins nodig om zich te kunnen verweren tegen het overwicht van Holland, dat verreweg het machtigste gewest van de Republiek was.⁵⁷ Ook Vijlbrief stelt dat de inzet van de Stichtse factiestrijd meestal de 'buit der baantjes' was.⁵⁸ Onder meer Price, Israel en Murk van der Bijl stellen daarentegen dat studies naar facties en familiebelangen vaak ten onrechte zijn gebaseerd op de vooronderstelling dat 'ideologische' overtuigingen irrelevant waren. Religieuze uitingen van regenten worden volgens hen te eenzijdig als propaganda of als een verhulling van het behartigen van eigenbelang geïnterpreteerd.⁵⁹ Onder meer Jill Stern heeft hun opvattingen recent bevestigd. Zij heeft aangetoond dat een deel van de gereformeerden de Oranjes zagen als beschermers van de kerk en daarom voorstanders waren van het stadhouderlijk gezag.⁶⁰ Bovendien kwamen Willem III en de gereformeerden, volgens Maximiliaan Theodoor Uit den Bogaard, nader tot elkaar doordat het rooms-katholieke Frankrijk de grootste vijand van de prins werd.⁶¹

Behalve wat betreft pragmatische en religieuze motieven, is het ook de vraag in hoeverre staatkundige opvattingen de manier beïnvloedden waarop de elite zich naar de stadhouders opstelden. Wyger Velema noemt het een mythe dat bestuurders van de Republiek geen staatkundige opvattingen hadden.⁶² In de tweede helft van de zeventiende eeuw was er een hevig publiek debat over de machtspositie van de Oranjes. Vrijwel alle pamflettisten en schrijvers die zich in dit debat mengden, waren het erover eens dat de republikeinse staatsvorm de enige juiste was. Zij konden echter hevig van mening verschillen over de positie die de stadhouder binnen deze staatsvorm moest innemen. Tegenstanders van de Oranjes vergeleken de stadhouders met monarchen in de omringende landen die louter hun persoonlijke ambities wilden verwezenlijken. Volgens deze zogenaamde staatsgezinden moest de macht in handen zijn van de 'wijsten en treffelijksten' onder de burgerij, wat in de praktijk de regenten waren, om het stedelijk welzijn te garanderen. De prinsgezinden stelden het stadhoudersambt daarentegen voor als een onmisbaar monarchaal element in een gemengde constitutie. Een stadhouder bewandelde volgens hen de gulden middenweg tussen de absolutistische vorsten en de Hollandse regentenoligarchieën,

die beiden hun eigenbelang voorop zouden stellen.⁶³ De spanningen in het publieke debat tussen staats- en prinsgezinden konden soms zo hoog oplopen dat het moeilijk voorstelbaar is dat dit debat de opvattingen van regenten niet beïnvloedde. Hiervoor ontbreekt het empirisch bewijs echter grotendeels.

Benadering en bronnen

Historici hebben zich bij de bestudering van de stadhouderlijke macht van Willem III vrijwel volledig op diens verhouding met Holland gericht, wat niet verwonderlijk is, omdat het kapitaalkrachtige gewest toonaangevend was binnen de Republiek. Het gevolg is dat er een onevenwichtig beeld van de politieke verhoudingen in de Republiek is ontstaan, waarin de landgewestelijke regenten meestal zijn afgeschilderd als Oranjegezinde stromannen. Dit beeld moet bijgesteld worden. Willem III was sterk afhankelijk van de steun van de landgewesten, om tegenwicht te kunnen bieden aan de sterke machtspositie van Holland. Het was voor hem daarom van groot belang dat er in 1674 in Utrecht en in 1675 in Gelderland en Overijssel een regeringsreglement werd ingevoerd dat de stadhouder verregaande benoemingsbevoegdheden gaf. Bovendien kon hij in de landgewesten rekenen op de steun van een invloedrijke adellijke elite die van oudsher op de hand van de Oranjes was. Daarmee week de politieke situatie in deze gewesten af van die in Holland en Zeeland, die gedomineerd werden door stedelijke regenten en waar de bevoegdheden van de stadhouder veel beperkter waren. Een studie naar de stadhouderlijke macht in het Sticht in de periode 1674-1702 kan nieuw licht werpen op de opvattingen van historici over de verhouding tussen Oranje en de regenten, vanuit landgewestelijk perspectief.

De edelman Godard Adriaan van Reede, heer van Amerongen, en de burgemeesterszoon Everard van Weede, heer van Dijkveld, hadden een belangrijke positie in de verhouding tussen Willem III en de Utrechtse politieke elite. Amerongen was na 1674 het belangrijkste lid van de Utrechtse adellijke elite, met vele contacten binnen en buiten de Republiek. Hij stond aan het hoofd van de familie Van Reede, die warme banden met het Oranجهuis onderhield. Amerongen bekleedde niet alleen provinciale ambten, maar maakte ook furore als diplomaat. Hij verbleef jarenlang aan belangrijke buitenlandse hoven, vooral in Duitse vorstendommen. Dijkveld was, in tegenstelling tot Amerongen, van burgerlijke afkomst. Hij combineerde eveneens een diplomatieke en een provinciale carrière. Tijdens het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk (1650-1672/4) wist hij een sterke

machtspositie op te bouwen, onder meer dankzij de steun van de Hollandse raadpensionaris. Later onderhield hij als gezant contact met Oranje, die hem vanwege zijn onmiskenbare diplomatieke kwaliteiten een steeds grotere rol in het provinciale bestuur gaf.⁶⁴ Een analyse van de rol die Amerongen en Dijkveld binnen het gewest Utrecht speelden, geeft inzicht in hoe het staatsbestel in respectievelijk een adellijk en een burgerlijk milieu functioneerde.

Om de werking van het stadhoudelijk stelsel in het Sticht te ontrafelen en zo goed mogelijk zicht te krijgen op de motieven van de personen die daarbinnen een rol speelden, zal de verhouding tussen Willem III en de Utrechtse regenten vanuit verschillende invalshoeken worden benaderd. Allereerst richt het onderzoek zich op de officiële besluitvorming in de provinciale en lokale bestuursorganen. In het archief van de Staten van Utrecht zijn stukken van zowel de provinciale Statenvergaderingen als die van de ridderschap en de geëligeerden bewaard gebleven, al is dat laatste archief minder compleet overgeleverd. Daarnaast is het archief van de stad Utrecht, met zijn stukken van de Utrechtse vroedschap, een waardevolle bron. De secretarissen van al deze bestuursorganen notuleerden hoe de besluitvorming – meestal volgens een vast stramien – verliep en wat de standpunten van de leden waren voordat ze tot een gezamenlijk besluit kwamen. Daarbij werden eventueel ingebrachte stukken, zoals een schriftelijke of mondelinge verklaring of verzoek, opgetekend, net als de reactie van de aanwezige regenten daarop. Bovendien stond, zeker bij resoluties van de Staten van Utrecht, in de kantlijn opgetekend wie er bij deze vergaderingen aanwezig waren. Hieruit kan afgeleid worden wie er invloed uitoefenden in de bestuurskamers en op welke manier zij dat deden. Ook wordt duidelijk wie zich minder lieten gelden. Bovendien blijkt uit deze stukken welke argumenten, in ieder geval tijdens de vergaderingen van de provinciale en lokale bestuurscolleges, gebruikt werden om besluiten naar elkaar toe te rechtvaardigen.

Het gebruik van dergelijke officiële stukken kent een aantal valkuilen. Deze bronnen laten vooral zien wat de uitkomsten van de beraadslagingen waren, niet welk proces daaraan vooraf ging of welke opvattingen regenten misschien in werkelijkheid hadden. Regenten zullen zich bewust zijn geweest van het feit dat alles wat zij in de bestuurskamers zeiden en besloten opgetekend en verspreid werd, en mogelijk zelfs aan Willem III voorgelegd werd. Zij zullen tijdens vergaderingen van bestuurscolleges dus zeker niet altijd het achterste van hun tong hebben laten zien. In dat opzicht is het ook van belang op te merken dat de drie leden van de Staten veelal met een stem spraken, waardoor de mening van individuele leden meestal naar de achtergrond verdween. Slechts een enkele keer liet een van

de regenten optekenen dat hij een mening had die afweek van het standpunt van het college waarin hij zetelde. Bovendien kregen vaak alleen de meest aanzienlijke regenten, als vertegenwoordigers van hun lid, ruimte om al dan niet schriftelijk hun standpunt in de bestuurscolleges in te brengen. Het is op grond van de officiële stukken dus niet goed mogelijk volledig zicht te krijgen op hoe, zeker achter de schermen, de verhoudingen werkelijk lagen en welke beweegredenen ten grondslag lagen aan besluiten.

Een tweede invalshoek vormt de bestudering van informele netwerken, vooral zoals deze zich rond Amerongen en Dijkveld manifesteerden. In het Utrechts archief zijn verschillende familie- en huisarchieven bewaard gebleven met het persoonlijk archief van bestuurders en hun familieleden. Vaak vormden regenten, al dan niet met steun van persoonlijke secretarissen, een archief van hun briefwisselingen, onder meer om als naslagwerk over besluiten en overwegingen te kunnen gebruiken. Het gebeurde verschillende keren dat bestuurders in brieven op basis van dergelijke naslagwerken herinnerd werden aan beloften of toezeggingen die soms jaren daarvoor waren gedaan. Vooral de bewoners van het huis Amerongen hebben een rijk archief nagelaten, waaronder elf meter dozen met brieven die Amerongen tussen 1671 en 1691 verstuurde en ontving. De correspondenties bevatten naast veel persoonlijk nieuws een schat aan informatie over de internationale, nationale, gewestelijke en lokale politiek, over de totstandkoming van besluiten in de bestuurscolleges en over het verloop van de ambtenvergeving. Ook beschreven regenten in brieven hoe hun contact met andere bestuurders verliep. Bovendien is het interessant te achterhalen wie met wie correspondeerde, hoe vaak en hoe regelmatig en wie het initiatief tot dergelijke briefwisselingen nam. Hieruit kan afgeleid worden wie er, althans op papier, met wie al dan niet intensieve, duurzame contacten onderhield en wat het karakter van deze briefwisselingen was.

Alleen het feit al dat iedereen zich ervan bewust zal zijn geweest dat brieven bewaard werden en informatie eruit gedeeld kon worden met derden, zorgt dat ook uit correspondenties niet altijd eenvoudig valt af te leiden wat de schrijvers nu werkelijk motiveerde. In dat licht is het van groot belang de achtergrond van de correspondenten en hun onderlinge verhoudingen te kennen. Amerongen zal zich in de uitvoerige briefwisseling met zijn echtgenote Margaretha Turnor bijvoorbeeld vrijer hebben gevoeld om zich te uiten, dan wanneer hij aan regenten schreef. Veel van dergelijke achtergrondinformatie valt uit de brieven zelf te herleiden, maar ook literatuur als van Aalbers en Roorda geeft inzicht in de verhoudingen binnen de provinciale elite. Bovendien heeft het Utrechts archief een uitgebreid en gedigitaliseerd notarieel archief. In de aktes in dit archief staat

bijvoorbeeld bij veel personen met wie zij getrouwd waren. Het verzamelen van informatie, naar het voorbeeld van de prosopografische methode van Namier en Roorda, kan helpen zicht te krijgen op mogelijke motieven van bestuurders. Tegelijkertijd kan door in onderzoek een eenzijdige nadruk op familie- en vriendschapsbanden te leggen de indruk ontstaan dat de politiek een proces was waarin het elkaar gunnen en geven van ambten veel belangrijker was dan het realiseren van politieke idealen.

Om het beeld op de mogelijke motieven van toenmalige leden van de Utrechtse elite verder te verscherpen wordt ook een derde invalshoek gebruikt: die van publieke bronnen als pamfletten, plakaten en kranten. Het is niet de bedoeling om met dit onderzoek een bijdrage te leveren aan de rijke literatuur rond publieke opinie in de vroegmoderne Nederlanden en hoe deze samenhangt met bestuurlijke besluitvorming; dat zou een ander soort onderzoek vragen.⁶⁵ Maar pamfletten zijn interessant omdat ze, meer dan officiële stukken en brieven, de schrijvers een platform boden om, al dan niet anoniem, religieuze en staatkundige opvattingen naar voren te brengen. In het zeventiende-eeuwse gewest Utrecht publiceerden bestuurders of personen uit hun directe omgeving talloze pamfletten, waarin de politiek van regenten werd verdedigd of bekritiseerd, zeker in de periode rond de Franse bezetting. Hierbij deden pamflettisten het vrijwel altijd voorkomen alsof zij het publieke belang voorop stelden, terwijl hun tegenstanders meestal zelfzuchtig van aard zouden zijn geweest. Omdat de pamfletten duidelijk tot doel hadden de publieke opinie te beïnvloeden, kunnen zij een vertekend beeld van de werkelijkheid geven. Tegelijkertijd zullen pamflettisten zeker verwezen hebben naar opvattingen die in het toenmalige Sticht bij hun publiek leefden, over bijvoorbeeld goed bestuur, het dienen van het publieke belang en, niet in de laatste plaats, over de rol en positie van Oranje binnen de Republiek. Pamfletten kunnen op deze manier gebruikt worden om zaken die in de bestuurskamers of in brieven aan de orde kwamen in breder perspectief te plaatsen.

De uiteenlopende bronnen, met hun mogelijkheden en beperkingen, vertellen samen het verhaal over het functioneren van het stadhoudelijk patronagestelsel in de provincie Utrecht. Het boek begint met een beschrijving van de verschillende facties die in het toenmalige Sticht actief waren, aan de hand van de oplopende spanningen rond de Franse bezetting (hoofdstuk 1). In deze roerige periode wist Willem III onder meer voor elkaar te krijgen dat hij benoemd werd tot stadhouder van de provincie Utrecht. Het Utrechts regeringsreglement uit 1674, waarin de rol van de stadhouder was vastgelegd, wordt in dit boek geplaatst in een kader van zeventiende-eeuwse opvattingen over de rol van de Oranjes in de Republiek alsook over

goed en gekwalificeerd bestuur. (hoofdstuk 2). Vervolgens wordt beschreven hoe de contacten tussen Willem III en diens entourage aan de ene kant en de provinciale elite aan de andere kant in de praktijk verliepen (hoofdstuk 3). Binnen deze verhoudingen wisten twee personen veel macht naar zich toe te trekken: Amerongen (hoofdstuk 4) en Dijkveld (hoofdstuk 5), beide makelaars tussen de prins en de provinciale en lokale bestuurders. Hun optreden laat zien hoe het stadhoudelijk patronagestelsel van Willem III functioneerde. Daaropvolgend wordt duidelijk hoe dit stelsel zich binnen de bestuurscolleges manifesteerde en zich vertaalde in politieke besluiten die al dan niet ten gunste van Oranje uitvielen (hoofdstuk 6). Ten slotte wordt beschreven hoe al deze zaken zich ontwikkelden nadat Willem III in 1689 koning van Engeland werd, tot hij in 1702 plotseling stierf (hoofdstuk 7).